

Menningarminjar í Hvammssveit

Svæðisskráning fornleifa

FORNLEIFASTOFNUN ÍSLANDS SES

Gylfi Helgason

Reykjavík 2017

FS650-07187

©Fornleifastofnun Íslands 2017

Bárugötu 3

101 Reykjavík

Sími: 551 1033

Fax: 551 1047

Netfang: fsi@instarch.is

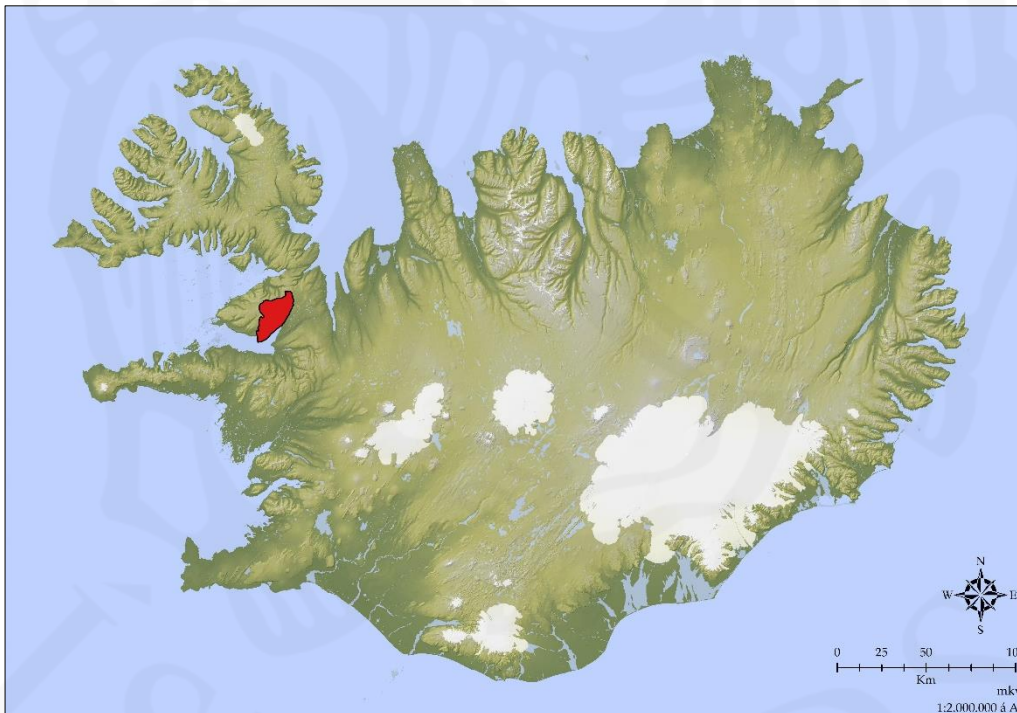
Heimasíða: www.instarch.is

Efnisyfirlit

1. Inngangur	1
1.1. Um fornleifaskráningu.....	3
1.2. Um heimildaskráningu	5
2. Helstu tegundir menningarminja og ástand þeirra	9
2.1. Bæjarhólar og bæjarstæði	11
2.2. Útihús.....	12
2.3. Tún, garðar og akrar	13
2.4. Kvíar og stekkir.....	14
2.5. Beitarhús og sel	14
2.6. Engjar og áveitur	15
2.7. Minjar um samkomur og þinghald.....	15
2.8. Kuml og kirkjugarðar	15
2.9. Samgönguminjar.....	16
2.10. Útgerðaminjar.....	16
3. Verndun og kynning minja á skráningarsvæðinu	17
4. Heimildaskrá	20

1. Inngangur

Árið 1989 var fornleifaskráning gerð að lögbundinni forsendu skipulagsvinnu. Síðan þá hefur mikið skráningarstarf verið unnið víða um land og hefur fornleifaskráningu miðað þokkalega áfram á þessu skeiði. Fornleifaskráningu má í grófum dráttum skipta í tvennt, í svæðis- og aðalskráningu. Svæðisskráning felst í heimildaúttekt og er þá farið í gegnum margvíslegar heimildir í leit að vísbendingum um þekktar fornleifar á hverju svæði. Við aðalskráningu er hins vegar farið á vettvang, gengið á alla þekкта minjastaði, þeir hnitsettir og skráðir á nákvæman hátt. Heimildaskráningin er eðli málsins samkvæmt hraðari leið til að safna saman miklum upplýsingum og getur í raun skilað talsverðum sjálfstæðum upplýsingum. Hún er einnig nauðsynlegur undirbúningur vettvangsskráningar. Ísleif, gagnagrunnur Fornleifastofnunar Íslands er stærsti gagnagrunnur landsins á þessu sviði. Í honum eru nú upplýsingar um u.þ.b. 100.000 minjastaði, en þar af hefur um þriðjungur verið skráður á vettvangi.

Mynd 1: Skráningarsvæðið litað rautt. Kortagrunnur: Gísli Pálsson.

Sveitarfélögum ber lagaleg skylda til að láta skrá minjar innan marka sveitarfélagsins áður en gengið er frá aðalskipulagi. Auk þess sjá þau gjarnan kosti þess að eiga tiltækar nákvæmar upplýsingar um staðsetningu fornleifa innan sinna marka áður en til skipulagsvinnu eða framkvæmda kemur. Það getur verið tímafrekt að ráðast í framkvæmdauppgroft ef landi hefur verið ráðstafað þar sem lögverndaðar minjar reynast vera. Fornleifaskráningu er víða lokið í þéttbýli, t.a.m. í flestum af stærri kaupstöðunum landsins og nokkrum sveitarfélögum, t.d. í allri Eyjafjarðarsýslu, Rangárþingi Ytra og sveitarfélögum sunnan Skarðsheiðar. Aftur á móti hefur fornleifaskráningu lítið miðað í þeim sveitarfélögum sem eru fámenn en landmikil og langtum strjálbýlli nú en var til forna. Gera má ráð fyrir að þar séu töluverður fjöldi minja, og þar bíður mikil skráningarvinna.

Svæðisskráning í Dalasýslu er liður í stærra verkefni Fornleifastofnunnar Íslands sem miðast að því að leita leiða til að fjármagna svæðisskráningu í fátækari sveitarfélögum landsins. Fornleifastofnun hóf svæðisskráningu í Dalasýslu árið 2006. Áður en skráning hófst var lítið vitað um hversu margar fornleifar kynnu að reynast í sýslunni en varlega áætlað að þær gætu verið á bilinu 3500 til 4000. Úr varð áætlun um að skrá 3700 minjar og vonast var til að þannig mætti skrá allt sveitarfélagið. Skráningin hlaut m.a. styrk frá Impru, Ferðamálafélagi Dala- og Reykhólahrepps og Dalabyggð en Fornleifastofnun Íslands kostaði hluta verksins og fór skráningin fram á árunum 2006-2009. Svæðisskráningin leiddi í ljós mun fleiri minjar en ráðgert hafði verið og þegar skráðar höfðu verið 4000 minjar voru enn nokkrir hreppar óskráðir eða í vinnslu. Lauk verkefninu því án þess skráningu í sýslunni væri að fullu lokið. Fornleifastofnun hefur á undanförunum árum leitað leiða til að ljúka skráningu í sýslunni og lagt til verksins talsvert fjármagn. Á vordögum 2017 tókst ætlunarverkið þegar lokið var við full skráningu tveggja síðustu hreppanna í sýslunni sem óskráðir voru, í Hvammssveit og Fellsstrandarhreppi. Var það verk alfarið kostað af Fornleifastofnun Íslands. Hafa þá samtals verið skráðar um 6500 fornleifar í sýslunni, um 40% meira en upphafleg fjármögnun náði yfir. Skýrsla sú sem hér lítur dagsins ljós er yfirlit yfir skráningu í fyrrnefnda hreppinum, Hvammssveit. Alls voru skráðar upplýsingar um 735 fornleifar í hreppnum, á 19 jörðum. Ágústa Edwald Maxwell annaðist skráningu úr grunnheimildum en Gylfi Helgason sá um skráningu úr öllum ítarheimildum, sem og ritun þessarar skýrslu.

Skýrslan hér á eftir byggir á öðrum skráningarskýrslum Fornleifastofunnar Íslands og eru staðlaðir kaflar um fornleifaskráningu með sama sniði og hefð er fyrir í slíkum skýrslum.

1.1. Um fornleifaskráningu

Hátt á aðra öld er liðið síðan skráning fornleifa hófst á Íslandi en þó er enn langt í land að til sé heildstæð skrá um fornleifar í landinu. Á síðustu áratugum 19. aldar voru margir minjastaðir kannaðir á vegum Hins íslenska fornleifafélags, einkum og sér í lagi staðir sem á einn eða annan hátt tengdust fornsögum og sögu þjóðveldisins. Eftir aldamótin 1900 dró úr fornleifakönnun á vegum félagsins og var þráðurinn ekki tekinn upp að nýju fyrr en um og eftir 1980.

Skoðanir manna á því hvað teljast fornleifar hafa breyst mikið á þessum tíma. Byggingar sem voru hversdagslegar fyrir hundrað árum síðan eru nú orðnar minjar um horfna lífshætti. Skilningur hefur vaknað á nauðsyn þess að skrá upplýsingar um slíkar minjar og vernda þær fáu sem eftir eru fyrir komandi kynslóðir. Nauðsynlegra upplýsinga um gerð og ástand fornleifa er aðeins hægt að afla með vettvangsathugunum og við það er venjulega átt með hugtakinu fornleifaskráning. Til þess að vettvangsathugun komi að fullu gagni verður þó fyrst að taka saman ýmiss konar upplýsingar, bæði skriflegar og munnlegar, sem vísa á minjastaði og geta gefið vísbendingar um tegundir og hlutverk mannvirkjaleifanna. Slík heimildakönnun er nauðsynlegur undirbúningur undir vettvangsathugun, en hún getur líka skilað sjálfstæðum niðurstöðum. Nægilegar heimildir eru til, til að gefa grófa mynd af fjölda, eðli og ástandi minja á ákveðnum svæðum og skipuleg heimildaúttekt í því skyni getur komið að gagni við skipulagsgerð jafnt sem minjavernd og rannsóknir. Svæðisskráning er nauðsynlegur grunnur frekari skráningar á hverju svæði. Hún felst í öflun heimilda um fornleifar á afmörkuðu svæði og söfnun gagna sem gefa margvíslegar vísbendingar um menningarminjar. Markmið svæðisskráningar er að gefa heildaryfirlit um ástand og eðli menningarminja á svæðinu, finna og skilgreina svæði og staði sem eru sérstaklega athyglisverðir eða í sérstakri hættu, og að vera undirbúningur undir aðalskráningu fornleifa. Aðalskráning felur í sér vettvangsvinnu og miðar að því að staðsetja og kortleggja einstaka minjastaði og lýsa þeim á skipulegan hátt.

Að auki má minna á að mat á því hvað teljast markverðar fornleifar hefur lengst af tekið mið að sögu lands og þjóðar í heild. Minni gaumur hefur verið gefinn að sérkennum ákveðinna svæða og fornleifum sem eru markverðar í samhengi héraðssögu. Af þessum

ástæðum er eðlilegt að fornleifaskráning sé unnin í nánu samstarfi við sveitastjórnir og stofnanir þeirra, og með hliðsjónir af þörfum þeirra.

Hér á eftir verður gerð grein fyrir þeirri aðferðafræði sem liggur að baki svæðisskráningu fornleifa, en fyrst greint stuttlega frá þeim skilgreiningum sem lagðar eru til grundvallar við fornleifaskráningu. Eftirfarandi skilgreiningu er að finna í 3. grein laga um menningarminjar (Lög nr. 80 29. júní 2012):

Fornleifar teljast hvers kyns mannvistarleifar, á landi, í jörðu, í jökli, sjó eða vatni, sem menn hafa gert eða mannaverk eru á og eru 100 ára og eldri, svo sem:

- a. búsetulandslag, skróðgarðar og kirkjugarðar, byggðaleifar, bæjarstæði og bæjarleifar ásamt tilheyrandi leifum mannvirkja og öskuhauga, húsaleifar hvers kyns, svo sem leifar kirkna, bæn húsa, klaustra, þingstaða og búða, leifar af verbúðum, naustum og verslunarstöðum og byggðaleifar í hellum og skútum,
- b. vinnustaðir þar sem aflað var fanga, svo sem leifar af seljum, verstöðvum, bólum, mógröfum, kolagröfum og rauðablæstri,
- c. tún- og akurgerði, leifar rétta, áveitumannvirki og aðrar ræktunarminjar, svo og leifar eftir veiðar til sjávar og sveita,
- d. vegir og götur, leifar af stíflum, leifar af brúm og öðrum samgöngumannvirkjum, vöð, varir, leifar hafnarmannvirkja og bátalægi, slippir, ferjustaðir, kláfar, vörður og önnur vega- og siglingamerki ásamt kennileitum þeirra,
- e. virki og skansar og leifar af öðrum varnarmannvirkjum,
- f. þingstaðir, meintir hörgar, hof og vé, brunnar, uppsprettur, álagablettir og aðrir staðir og kennileiti sem tengjast siðum, venjum, þjóðtrú eða þjóðsagnahefð,
- g. áletranir, myndir eða önnur verksummerki af manna völdum í hellum eða skútum, á klettum, klöppum eða jarðföstum steinum og minningarmörk í kirkjugörðum,
- h. haugar, dysjar og aðrir greftrunarstaðir úr heiðnum eða kristnum sið,
- i. skipsflök eða hlutar þeirra.

Samkvæmt lögum eru öll mannvirki eldri en 100 ára skilgreind sem fornleifar, en við skráninguna er þó notast við aðeins víðari skilgreiningu. Allar byggingar úr torfi og grjóti eru skráðar sem og önnur mannvirki sem eru til vitnis um horfið verklag eða tækni. Þar með geta talist elstu steypubyggingar, byggingar úr blönduðu efni, t.d. torf, grjót, timbur, steypa, og bárujárn, svo og mannvirki eins og heimarafstöðvar, sundlaugar, upphlaðnir vegir frá því fyrir jarðýtuöld, fiskplön, áveituskurðir og hvers kyns minjar aðrar sem tengjast umbreytingum í atvinnuvegum og lífsafkomu á fyrri hluta 20. aldar. Minjar sem tengjast seinni heimsstyrjöldinni, veru setuliðsins í landinu og framkvæmdum á vegum þess, t.a.m. vegir, flugvellir, braggahverfi, skotgrafir o.s.frv., eru einnig skráðar. Þær heimildir sem stuðst er við í svæðisskráningu geyma hins vegar yfirlitt mjög lítið af upplýsingum um nýminjar og er því ekki að vænta heildstæðs yfirlits um þær fyrr en á stigi aðalskráningar.

Ýmiss konar upplýsingar sem átt gætu heima í menningarsögulegum gagnagrunni rata þó ekki inn í svæðisskráningu fornminja. Þetta eru t.d. heimildir um staðsetningu

engja og bithaga, nytjaskóga og veiðistaða. Söfnun slíkra upplýsinga krefst annars konar gagna og öðruvísi aðferðafræði en skráning eiginlegra fornleifa og er auk þess mun viðráðanlegri á stigi aðalskráningar. Þar sem til eru nærtækar upplýsingar um gróðurfar og búskaparskilyrði fyrir einstakar jarðir, t.d. í sóknarlýsingum og héraðssögurum, er þeim þó safnað saman á stigi svæðisskráningar.

Enn fremur er skýrt af ofangreindri skilgreiningu að fornleifar eru ekki aðeins öll mannvirki heldur einnig staðir sem á einn eða annan hátt tengjast menningu og atvinnugreinum, hvort heldur sem er vöð eða álagablettir. Þessari víðu skilgreiningu hefur verið fylgt við gerð fornleifaskrárinnar og í anda hennar eru einnig skráðir staðir eins og orrustustaðir, skilgreinanlegir staðir þar sem atburðir, sem tengjast sögu og bókmenntum Íslands, hafa átt sér stað og staðir þar sem draugar eiga að hafa haldið til. Dæmi um staði sem eru ekki skráðir eru eyktamörk sem eru ekki manngerð og drangar sem kallaðir eru nátttröll, en það heiti virðist oftast vera tegundargreining á náttúrumyndunum frekar en að sagnir séu um að tröll hafi dagað þar uppi. Þar sem slíkar sagnir eru til staðar, eru þær auðvitað skráðar. Á hinn bóginn eru öll grettistöskráð. Hvað er skráð og hvað ekki er því vitanlega umdeilanlegt en byggir fyrst og fremst á því að fyrirsjáanlegt sé að gagn megi hafa af upplýsingunum.

1.2. Um heimildaskráningu

Við hefðbundna vettvangsskráningu var gjarnan leitast við að finna og staðsetja einstakar rústir sem sýnilegar voru á yfirborði. Ekki var reynt að grennslast fyrir um hvar fornleifar gæti leynst undir yfirborði, en ætla má að meginþorri minja á Íslandi sé hulinn sjónum. Til að ráða bót á þessu hefur Fornleifastofnun Íslands notað tvær aðferðir. Annars vegar er um að ræða leit að vísbendingum um staðsetningu einstakra menningarminja, einkum með stuðningi gamalla túnakorta og örnefnaskráa. Hins vegar eru óbeinar vísbendingar, svo sem örnefni, sem oft gefa vísbendingar um staðsetningu og hlutverk minja. Heimildir um byggð og búsetu eru einnig mikilvægar, en út frá yfirliti um staðsetningu og dreifing byggðar fæst allgóð hugmynd um umfang og eðli menningarminja sem þeirri byggð hafa fylgt jafnvel þótt þeirra sjái ekki stað lengur. Við upphaf svæðisskráningar fornleifa er því gert yfirlit um sögu byggðar á hverri jörðu og jarðatakörk skilgreind. Helstu heimildir við þessa vinnu eru jarðabækur frá ýmsum tímum, sölubréf og landamerkjalyásingar. Þá er farið skipulega yfir vísbendingar um menningarminjar á hverjum stað, þ.e. túnakort og

örnefnaskrár. Að því loknu er leitað í beinum heimildum um fornleifar á ýmsum stöðum, s.s. í fornleifaskýrslum.

Notagildi svæðisskráningar eru ákveðin takmörk sett og hún getur aldrei komið í stað vettvangskönnunar (aðalskráningar). Í fyrsta lagi takmarkast svæðisskráning við þá flokka heimilda sem eru aðgengilegastir og gefa heildstæðasta mynd af menningarminjum á viðkomandi svæði. Er þar um að ræða jarðabækur, fornleifaskýrslur, örnefnaskrár og túnakort. Aldrei næst að fara yfir allar ítarheimildir eins og t.d. ævisögur eða ferðasögur, sem oft geyma nákvæmar upplýsingar um húsaskipan og staðsetningu mannvirkja á 19. öld, þar sem nákvæmni og fjöldi slíkra upplýsinga er tilviljanakenndur og erfitt að hafa upp á þeim þegar stór svæði eru könnuð. Í öðru lagi getur svæðisskráning ekki gefið nákvæmar upplýsingar um staðsetningu allra minjastaða og í þriðja lagi er ekki hægt að segja til um ástand eða afdrif allra minjastaða á grunni svæðisskráningar. Nákvæmra upplýsinga um þessi atriði er ekki hægt að afla nema með vettvangsathugun, en á grunni svæðisskráningar má hins vegar gefa góða mynd af dreifingu og ástandi fornleifa á skráningarsvæðinu

Helstu heimildaflokkar sem nýttir eru við svæðisskráningu eru eftirfarandi:

JARÐABÆKUR: *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns* er helsta og ítarlegasta verk sinnar tegundar og grundvallarheimild um sögu byggðar á Íslandi. Við svæðisskráningu er þó einnig stuðst við *Jarðatal Johnsens* frá 1847, og er númerun jarða og minjastaða grundvölluð á því riti. Í þessum ritum má oft finna ítarlegar upplýsingar um búsetu á viðkomandi jörðum, staðhætti, landgæði og hlunnindi. Þau gefa einnig allgóða mynd af dreifingu byggðar á skráningarsvæðinu, og með því að bera jarðabækur saman við jarða- og landamerkjaskjöl fæst gróf mynd af þróun byggðar, skiptingu jarða og breytingum á eignarhaldsfyrirkomulagi. Þessar heimildir geta að jafnaði ekki um einstaka minjastaði, aðra en bæjarstæði og stöku sinnum selstöður og námur eins og mótak eða torfristu.

TÚNAKORT: Á árunum 1916-1925 voru gerðir uppdrættir í mælikvarðanum 1:2.000 af tünnum svo til allra jarða á Íslandi. Kortin eru allmisjöfn að gerð enda eftir mismunandi mælingamenn. Öll sýna þau þó mörk túnanna og staðsetningu bæjarhúsa og langoftast eru einnig sýnd staðsetning útihúsa og kálgarða. Einnig eru ritaðar á kortin upplýsingar um

stærð túna í fermetrum og/eða dagsláttum, hversu stórt hlutfall þeirra var þýft, og stærð matjurtagarða. Túnakort frá 1917 eru til fyrir alla bæi í Hvammssveit.

ÖRNEFNASKRÁR: Söfnun og skráning örnefna hófst á seinni hluta 19. aldar og þá fyrst og fremst í samhengi við skýringar fornrita. Það var hins vegar ekki fyrr en eftir 1920 að skipuleg skráning allra örnefna á einstökum jörðum hófst að marki. Örnefnaskráning varð síðan eitt af aðalverkefnum Þjóðminjasafnsins en örnefnasafnið er nú í umsjá Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum (örnefnasafn). Ekki eru til sérstakar örnefnaskrár fyrir allar þær jarðir sem nefndar eru í jarðatalinu og geta skrár fyrir einstaka jarðir stundum verið hlutar af örnefnaskránnágrannajarða. Misjafnt er hversu nákvæmlega er getið um rústir í örnefnaskránná en sjaldgæft er að höfundar láti alveg hjá líða að minnast á mannvirkjaleifar. Þar kemur auðvitað aðallega til að margar rústir bera nöfn og eru auk þess fastir punktar í landslaginu sem hægt er að miða við í lýsingu þess. Sjaldgæft er þó að fornleifum sé lýst mjög nákvæmlega í þessum skránná og langoftast getið um þær í framhjáhlaupi eða til skýringar. Örnefnaskrár eru engu að síður stærsta og heildstæðasta safn upplýsinga um fornminjar sem völ er á, en helstu gallar þeirra er að ekki er hægt að treysta því að fullt samræmi sé á milli skránná þar sem þær eru samdar af ólíku fólki á ólíkum tímum. Höfundar þeirra eru auk þess oft of staðkunnugir þannig að lýsingar þeirra verða illskiljanlegar þeim sem ekki eða lítið þekkir til. Verulegt safn örnefnaskránná er til fyrir jarðir í Hvammssveit. Örnefnaskrár af einhverju tagi eru til fyrir langflestar jarðanna og fleiri en ein fyrir margar þeirra.

FORNLEIFASKÝRSLUR: Í lok 19. aldar var gert mikið átak á vegum Hins íslenska fornleifafélags í að kanna íslenska fornleifastaði og voru það einkum staðir sem tengdust frásögnum fornrita sem þóttu athyglisverðir. Skýrslurnar birtust oftast sem greinar í *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* og var því vandlega leitað fanga í Árbókinni. Hvammssveit kemur reglulega við sögu íslenskra fornsagna, sér í lagi Sturlungu; vegna þess voru farnir þangað leiðangrar og minjastaðir skoðaðir.

AÐRAR ÍTARHEIMILDIR: Ýmsar aðrar ítarheimildir eru nýttar við svæðisskráningu fornleifa. Þær heimildir sem iðulega er stuðst við eru *Íslenskt fornbréfasafn* og *Íslensk fornrit*, s.s. Landnámabók, Íslendingasögur. Einnig er farið yfir Biskupasögur og Sturlungu. Auk þess er farið í gegnum ferðasögur, t.d. ferðabækur, og er Ferðabók Eggerts Ólafssonar

og Bjarna Pálssonar ágætur fulltrúi þess hóps. Þjóðháttaskrá Þjóðminjasafnsins er annar flokkur heimilda sem nýttur er við svæðisskráningu. Að lokum er leitað fanga í öðrum heimildum sem á einhvern hátt tengjast svæðinu sem um ræðir. Hér er t.d. um að ræða ævisögur og áthagarit af ýmsu tagi. Þessi hluti heimildavinnunnar er óumræðilega misjafn frá einu svæði til annars, bæði hvað umfang og gæði snertir.

2. Helstu tegundir menningarminja og ástand þeirra

Í Hvammssveit voru skráðir 735 minjastaðir vorið 2017 og voru minjar á 19 lögbýlum. Að meðaltali voru því liðlega 39 minjastaðir á hverri jörð. Fjöldi skráðra fornleifa á jörð er þó æði misjafn og helst í hendur við stærð jarðanna og landgæði. Flestar fornleifar voru skráðar á Hvammi eða 64, en færstar á Akri og Gerði, þar sem 16 fornleifar voru skráðar á hvorri jörð.

Við skráningu minja eru þær flokkaðar á tvennan hátt, annars vegar er getið um tegund fornleifar og hins vegar um hlutverk.

Tegund

Tegundarflokkun fornleifa snýr að eðli þeirra eða gerð og segir í raun til um það hvaða sannanir eða vísbendingar eru fyrir hverjum minjastað. Á heimildastigi er því tegundin oftast annað hvort örnefni eða einfaldlega heimild en á aðalskráningarstigi, þ.e. þegar vettvangsskráning fornleifa fer fram, tekur tegundarflokkun skráðra fornleifa yfirleitt talsverðum breytingum þar sem betri vísu fæst þá fyrir því hvort sýnilegar fornleifar séu á skráðum minjastöðum. Færast þá minjastaðirnir í flokka sem eru meira lýsandi fyrir eðli eða gerð minjanna, dæmi: *tóft, garðlag, hús, o.s.frv.*

Sem fyrr segir er á svæðisskráningarstiginu yfirleitt erfitt að segja til um það með vissu hvort fornleifar séu enn sýnilegar á þeim stöðum sem skráðir eru hverju sinni þó heimildir segi til um að svo hafi einhvern tíma verið. Því er valinn tegundarflokkurinn *heimild* fyrir þá minjastaði. Oft og tíðum eru örnefni eina vísbendingin um fornleifar. Sem dæmi má nefna að í örnefnaskrá kemur fyrir örnefnið *Barnaholt*, sem talin er vísbending um að þar hafi verið leikstaður barna eða mögulega bú þeirra og er staðurinn skráður sem slíkur, þrátt fyrir að örnefnaskráin greini ekkert nánar frá eðli staðarins. Slíkur minjastaður yrði skráður í tegundarflokkinn *örnefni*. Má í raun segja að þumalputtareglan sé sú, á svæðisskráningarstiginu, að minjar lendi í öðrum hvorum þessara flokka en á þessu eru þó nokkrar undantekningar. Í einhverjum tilvikum er nokkuð örugg vísu fyrir því að fornleifar séu enn á viðkomandi stað og eru þeir staðir þá flokkaðir til tegundar í samræmi við það. Tveir tegundarflokkar hafa sérstöðu en það eru flokkarnir *bæjarhóll* og *bæjarstæði*. eru þeir ávallt valdir fyrir staði þar sem bæir hafa staðið, jafnvel þótt ekki sé endilega vísu um að þar sé ennþá minjar að finna. Er reglan sú að staðir þar sem búseta hefur varað lengi, þ.e. um aldir, eru settir í flokkinn *bæjarhóll* þar sem líkur eru á að uppsöfnun hafi orðið. Bæir þar sem búseta hefur varað stutt, þ.e. nokkra áratugi og litlar

líkur eru á að uppsöfnun mannvistarlaga hafi orðið að ráði, eru svo settir í flokkinn *bæjarstæði*. Í töflunni á hér á eftir má sjá tegundir skráðra fornleifa í Hvammssveit:

Tegund	Fjöldi
bæjarhóll	18
heimild	613
örnefni	104

Hlutverk

Hlutverkaflokkun fornleifa snýr að notkun þeirra eða hlutverki. Til dæmis er tegundin „bæjarhóll” þannig skráð með hlutverkið „bústaður”, heimildir um útihús er e.t.v. hægt að greina frekar í hesthús, fjárhús o.s.frv., varða getur t.d. þjónað hlutverki eyktamarks, samgöngubótar eða landamerkis og örnefni eins og *Selhólar* vísað á mannvirki með hlutverkið sel. Hið sama á við um greiningu hlutverka og tegunda, þ.e. ekki er alltaf hægt að ráða í hlutverk mannvirkja á heimildaskráningarstigi. Við vettvangsathugun er oft hægt að varpa skýrara ljósi hlutverk forminja, bæði út frá athugun á gerð fornleifanna og út frá munnlegum heimildum, þ.e. með aðstoð staðkunnugra heimildamanna. Skiptingu skráðra fornleifa í Hvammssveit eftir hlutverkum má sjá í töflunni hér á fyrir neðan. Í tilviki fornleifa með óskráð hlutverk er í flestum tilvikum annað hvort um að ræða sérhæft hlutverk sem ekki fellur inn í staðlaða flokkun, eða að ekki er öruggt hvert hlutverk fornleifanna er.

Bústaðir og býli		Aðrar búsetuminjar		Kirkjur og legstaðir	
bústaður	27	brunnur	5	bænhús	2
býli	19	eyktamark	7	hálfkirkja	1
útilegumannabústaður	1	landamerki	35	kirkja	3
		sundlaug	4	legstaður	8
		vatnsból	7		
Búnaðarminjar innan túns		þvottastaður	6	Minjar um jarðrækt	
áveita	5			akur	2
fjánhús	58	Búnaðaminjar utan túns		kálgarður	11
fjárskýli	2	beitarhús	2	tjaldstæði	1
fjós	21	kolagröf	7		
hesthús	22	mógrafir	17	Þjóðsögustaðir	
heygarður	1	refagildra	3	huldufólksbústaður	9
heygryfja	1	rétt	18	tröll	3
hlaða	2	rista	16	virki	1
kvíar	22	sel	23		
lambhús	7	stekkur	30	Samgönguminjar	
mylla	8	skotbyrgi	2	áfangastaður	2
nátthagi	14	smalakofi	8	brú	2
skemma	7			leið	90
smiðja	7	Útgerðaminjar		tjaldstæði	1
traðir	16	hjallur	1	vað	10
túngarður	22	lending	5		
útihús	17	lögn	4	Annað	
vörslugarður	1	naust	2	óskrað	94
Samkomustaðir					
leikvöllur	6				
þingstaður	6				

2.1. Bæjarhólar og bæjarstæði

Að jafnaði hafa bæir staðið á sama stað öldum saman, jafnvel allt frá landnámsöld til þessarar og hafa þá myndast bæjarhólar, samsettir úr byggingaleifum og mannvistarlögum. Í bæjarhólum er jafnan mikilla og fjölbreytilegra fornminja að vænta. Í þeim er geymd saga daglegs lífs kynslóðar á kynslóð ofan og í þeim er flesta forngripi að finna. Bæjarhólar eru því ein mikilvægasta tegund fornleifa og brýnt að koma í veg fyrir að þeir verði eyðileggingu að bráð. Vandinn við bæjarhóla er hins vegar sá að algengt er enn búið á þeim og víða hafa steypuhús með djúpum kjöllurum verið byggð á þeim og skemmt þá að meira eða minna leyti.

Raskaðir bæjarhólar geta þó engu að síður verið markverð rannsóknarefni og er mikilvægt að reynt verið að finna leiðir til að fylgjast með framkvæmdum á þeim, enda

skýrt í lögum að ekki megi raska þeim. Sjaldnast er hægt að komast að því hvort bæjarhólar eru óskemmdir eður ei, nema við vettvangsathugun. Oftast eru þó til upplýsingar um hvort bæjarstæði hafi verið flutt til á undanförunum áratugum/á síðustu 100 árum og má ganga út frá því, að þar sem hús hafa ekki verið flutt séu bæjarhólar meira eða minna raskaðir. Á skráningarsvæðinu má ætla að ekki séu margir óhreyfðir bæjarhólar, en þó gætu þeir verið nokkrir, þar sem bæir hafa verið fluttir til, eða lagst í eyði. Á hinn bóginn er talsvert af smá- og kotbýlum á svæðinu, þar sem byggð hefur jafnvel lagst af fyrir vélvæðingu landbúnaðar. Frá sjónarmiði fornleifafræðinnar eru staðir af þessu tagi ekki síður mikilvægir en bæjarhólar á lögbýlum. Slíkir staðir geta einnig haft mikið kynningargildi því á þeim getur verið auðvelt að átta sig á legu og afstöðu bygginga. Nokkrir slíkir staðir eru á skráningarsvæðinu, og án efa eru þar víða fornleifar sem gætu nýst vel til kynningar á sögu svæðisins. Það mun þó skýrast betur við aðalskráningu. Samanlagt voru skráðir 27 bústaðir, 19 býli og einn útilegumannabústaður á skráningarsvæðinu.

2.2. Útihús

Til viðbótar bæjarhúsanna voru peningshús helstu byggingar á hverri jörð. Í Hvammssveit voru skráð 143 útihús. Eins og víðast á Íslandi voru útihús dreifð um túnin. Upplýsingar um flest útihúsin koma af túnakortum. Algengast er að á slík kort séu útihús einfaldlega merkt sem slík en ekki gerð nánari grein fyrir hlutverki. Í Hvammssveit er hins vegar undantekningalítið getið um nákvæmt hlutverk allra þeirra húsa sem voru í notkun þegar túnakortin voru gerð 1917 og bætir það gríðarlega við þekkingu okkar á útihúsbyggingum á svæðinu. Af þessum sökum voru aðeins skráð 17 með óskilgreint hlutverk. Af þeim útihúsum sem greind voru eftir hlutverki voru 58 hús undir sauðfé, 22 hesthús, 21 fjós, sjö smiðjur, sjö skemmur og sjö lambhús. Fjós voru reyndar iðulega ekki sérstakar byggingar heldur hluti af bæjarhúsunum og má því ætla að fjöldi þeirra hafi verið meiri en skráningin gefa til kynna. Smiðjur, af einhverju tagi, voru líklega við flesta bæi og var vegna eldhættu algengara að þær væru sérstök hús en ekki áföst bænum. Útihús virðast oftast hafa staðið á sömu stöðum um aldir og hafa á slíkum stöðum myndast litlir rústahólar. Fyrir einni öld síðan voru langflestar byggingar á Íslandi peningshús, en þeim hefur fækkað meira síðan en nokkurri annarri tegund mannvirkja. Ástæðan er fyrst og fremst túnrækt með stórvirkum vinnuvélum en einnig hafa yngri peningshús úr steypu víða verið byggð ofan á eldri útihúsarústum.

Hlöður urðu ekki algengar á Íslandi fyrr en undir lok 19. aldar eða í byrjun þeirrar 20. og munu hey víðast hafa verið geymd í stæðum eða gryfjum við útihús, þótt ekki séu glöggar heimildir um þetta. Auk þess má gera ráð fyrir því að einhver landshlutamunur hafi verið á þessu, enda aðstæður ólíkar. Í Hvammssveit voru skráðar tvær hlöður, einn heygarður og ein heygröf.

2.3. Tún, garðar og akrar

Túngarðar hafa verið byggðir um tún allt frá landnámi. Á seinni öldum virðist hleðslu og viðhaldi túngarða víða talsvert hafa verið ábótavant. Á 19. öld var rekinn áróður fyrir túngarðshleðslum. Á skráningarsvæðinu voru skráðir 22 túngarðar, einn vörslugarður, svo og 14 nátthagar. Túngarðar eru þess eðlis að þeirra er sjaldan getið í heimildum öðruvísi en á tilviljunarkenndan hátt. Oft er ekki hægt að greina hvort garðar þessir eru fornir, en líklegast verður að telja að margir séu þeir frá 19. öld. Auk eiginlegra tún- og vörslugarða sem gerðir voru til að hlífa túnnum við ágangi búpenings voru víða um land hlaðið talsvert af görðum, til að verja tún og hús fyrir skriðuföllum eða ágangi sjávar, s.s. varnargarðar.

Á undanförunum árum hefur verið mikill vöxtur innan fornleifafræðinnar og hafa m.a. verið þróaðar aðferðir sem byggja á efnagreiningum á jarðvegi, sem gefa upplýsingar um ræktun túna og áburðarnotkun. Til þess að unnt sé að beita þess konar aðferðum verða túnin að vera óskemmd af vinnuvélum og helst má tilbúinn áburður ekki hafa verið borinn á þau. Talið er að akuryrkja hafi verið stunduð víða um land frá landnámi og fram á 15. eða 16. öld. Ekki er vitað hvers vegna kornrækt lagðist af á Íslandi en ýmsar tilgátur hafa verið settar fram um orsakir þessa eins og kólnandi veðurfar, skortur á vinnuafli vegna mannfækkunar á 15. öld eða aukinni sjósókn.¹ Hvað sem því líður þá má víða um land finna minjar um akuryrkju annað hvort í formi örnefna, eða sýnilegra fornleifa. Minjar um akuryrkju verða þó að teljast til sjaldgæfari minja á Íslandi, en tveir minjastaðir tengdir akuryrkju voru skráðir Hvammssveit.

Á 18. öld hófst ræktun nytjaplantna aftur á Íslandi og voru gerðar einhverjar tilraunir með ræktun á korni, en þó aðallega káli og rótarávöxtum eins og rófum, gulrótum, næpum og kartöflum. Árangurinn var ærið misjafn og um miðja 18. öld sendu dönsk stjórnvöld jóska bændur til Íslands til þess að kenna Íslendingum ræktun

¹Sjá t.d. Birna Lárusdóttir 2011, 173–174.

nytjaplantna. Sú viðleitni bar þó lítinn árangur og varð það útbreidd skoðun á þessum tíma að kálrækt væri ekki arðvænleg. Þrátt fyrir þetta breiddist kálræktin síðar út um allt land eins og sést glögglega á túnakortum frá þeim tíma. Leifar hlaðinna kálgarða eru með algengari fornleifum á Íslandi, en á skráningarsvæðinu voru skráðir 11 stakstæðir kálgarðar. Þessi tala gefur á hinn bóginn ekki rétta mynd þar talsverður fjöldi af kálgorðum voru skráðir með öðrum minjum. Í flestum tilvikum var um kálgarða að ræða sem sýndir voru upp við bæjarhús á túnakortum og þá skráðir með bæjarhólnum.

Mörg rannsóknarefni eru enn óleyst varðandi garðrækt á 18. og fram til 20. aldar. Ekki hefur enn verið ráðið í hvaða þættir höfðu áhrif á stærð og lögun kálgarða. Þar að auki er lítið vitað um mismunandi tegundir nytjaplantna sem ræktuð voru á kotbýlum. Slíkar rannsóknir geta veitt dýpri skilning á matarmenningu á Íslandi til forna og er það eitt af verkefnum íslenskrar fornleifafræði að leita svara við þessum spurningum.

2.4. Kvíar og stekkir

Á flestum stöðum landsins lögðust fráfærur af um og upp úr aldamótunum 1900. Skráðir stekkir í Hvammssveit voru samtals 30 talsins. Stekkir virðast iðulega vera einfaldar girðingar eða tóftir með litlu hólfi (lambakró) á einni hlið eða við annan enda. Sumstaðar hafa myndast litlir túnblettir í kringum stekki, sem voru slegnir. Kvíar voru yfirleitt mun nær bæ en stekkirnir og oft beinlínis í túnjaðri. Ekki hafa það alltaf verið hlaðnar kvíar, heldur aðeins ákveðinn staður þar sem ær voru mjaltaðar og sumstaðar voru færirkvíar notaðar, sérstaklega þegar komið var fram á 20. öld. Í Hvammssveit voru skráðar 22 kvíar.

Aðrar minjar sem tengjast mjaltaám eru smalakofar. Alls voru átta smalakofar skráðir í sveitinni, en ekki er ólíklegt að smalakofar og skýli hafi verið á fleiri stöðum, því algengt hefur verið að nýir smalar byggðu sinn eigin kofa frá grunni. Smalakofar eru nánast án undantekninga við staði sem hátt ber og víðsýnt er.

2.5. Beitarhús og sel

Á skráningarsvæðinu voru alls skráð 23 sel og tvö beitarhús. Þess er sjaldnast getið hve lengi haft var í seli en seljabúskapur leið víða undir lok snemma á 19. öld. Seljarústir eru að jafnaði skráðar á stærri jörðum, kirkjujörðum og stærri býlum, sem eiga land til fjalla eða afréttarlanda. Beitarhús voru einstaka sinnum reist á tóftum gamalla býla og selja svo segja má að hlutverk sumra tóftanna hafi verið margþætt í aldanna rás.

2.6. Engjar og áveitur

Fram á 21. öldina var hluti heyafla hveirrar jarðar fenginn á engjum. Af örnefnaskrá sést að menn hafa oft leitað langt eftir örlitlum heytuggureytingi og móar hafa verið slegnir þar sem nú sprettur lítið sem ekkert gras. Bestu engjarnar voru flæðiengjar þar sem vatn flæddi yfir öðru hvoru. Þar sem flæðiengjar voru ekki frá náttúrunnar hendi var vatni víða veitt á móa og mýrar. Algenzt var að veita bæjarlækjum á svæði utan við tún og gætu á nokkrum stöðum enn sést merki um stíflur og veituskurði sem byggðir voru í þessum tilgangi. Samtals voru fimm áveitur skráðar í hreppnum.

2.7. Minjar um samkomur og þinghald

Sex þing- og kaupstaðir voru skráðir í Hvammssveit. Hreppsþúar sóttu þing til Hvamms og er Þinghóll, sem og Lögréttubarð skráð innan jarðarinnar. Að auki er dómhringur í Skerðingsstaðalandi, lögrétta í Ásgarðslandi og Þinghóll í landi Sælingsdals. Til viðbótar þingminjum er einn kaupstaður skráður í landi Skarfsstaða. Í skráningarkerfinu Ísleif (sem Fornleifastofnun notar) er „kaupstaður“ hins vegar ekki skilgreint hlutverk og falla meintir kaupstaðir undir hatt þingstaða. Það er í raun mjög rökrétt, enda hafa athafnir manna á slíkum stöðum líklega verið mjög fjölbreyttar. Hugtakið „þingstaður“ hefur fyrir vikið mun víðari merkingu í þessu samhengi en við erum vön að gefa því í dag. Að auki voru skráðir sex leikvellir í sveitinni.

2.8. Kuml og kirkjugarðar

Greftrað hefur verið í kirkjugörðum þar sem voru sóknarkirkjur og útkirkjur og jafnvel einnig við bænhús, en kirkjur og bænhús voru mun algengari á miðöldum en seinna varð. Í Hvammssveit voru skráðar þrjár kirkjur, tvö bænhús og ein hálfkirkja. Kirkjugarðar voru við flestar þessara kirkna.

Sagnir og munnmæli um legstaði fornanna er víða að finna og tengjast þær oft og tíðum ákveðnum stöðum í landinu, s.s. hólum. Að jafnaði eru þessir meintu fornmannahaugar ekki annað en náttúrumyndanir, en á öðrum stöðum gæti hafa geymst þekking um mannabeinafundi eða gripa sem sagan hefur síðan spunnist frá. Allir átta legstaðir sem skráðir voru í sveitarfélaginu tengjast slíkum sögnum. Af þessum átta heimildum voru skráðir þrír minjastaðir í landi Skerðingsstaða þar sem Auður djúpúgða á að hafa verið heygd. Ekkert kuml hefur hins vegar fundist í sveitinni.

2.9. Samgönguminjar

Mikið var skráð af samgönguminjum á skráningarsvæðinu, þar á meðal 90 leiðir, tíu vöð, og tvær brýr. Því til viðbótar voru skráðir tveir áfangastaðir og eitt tjaldstæði. Þess ber að geta að fjölmargar vörður voru skráðar í hreppunum og er líklegt að einhverjar þeirra teljist til samgönguminja þótt hlutverk þeirra verði ekki greint af heimildunum.

Skráðar leiðir í hreppunum eru fjölmargar. Flestar liggja þær innan héraðsins, milli bæja eða innan einstakra jarða, auk þess voru skráðar nokkrar þjóðleiðir til nágrennahéraða. Má telja ljóst að sá fjöldi leiða sem skráður var innan jarða gefi ekki alveg raunsæja mynd. Margar þeirra hafa sennilega legið milli jarða þó þess sé ekki getið í heimildum, auk þess sem fleiri en eitt örnefni gæti átt við einu og sömu leiðina; vegna þess er ekki loka fyrir það skotið að fjöldi leiða eigi eftir að breytast við aðalskráningu.

2.10. Útgerðaminjar

Aðeins lítil hluti lands í hreppnum liggur að sjó og er fjöldi minja tengdum sjósókn í samræmi við það. Gera má ráð fyrir að sjósókn hafi verið nokkur við Breiðafjörðinn, þó hún hafi varla verið umfangsmikil. Að auki er ekki óhugsandi að einhverjar samgöngur hafi farið fram á legi. Í Hvammshreppi voru skráðar fimm lendingar, fjórar lagnir, og tvö naust.

3. Verndun og kynning minja á skráningarsvæðinu

Sem fyrr getur, þá eru líkur á að stór hluti fornleifa innan túna á skráningarsvæðinu hafi verið eyðilagður á 20. öld og að nú sjáist aðeins brot þeirra tófta sem áður sást til á yfirborði. Óskemmdra minja er hins vegar að vænta í hærra hlutfalli í úthögum, á eyðijörðum og inn til dala á smærri kotbýlum eða hjáleigum sem hafa farið í eyði á fyrri hluta 20. aldar eða fyrr. Skilvirk minjavernd verður að byggja á vettvangsathugunum þar sem tekið er tillit til sýnilegra sem og „ósýnilegra“ minja. Benda má á nokkur atriði sem vert er að hafa í huga við áætlanagerð og skipulag byggðar. Flestar fornleifarnar er að finna á gömlum bæjarstæðum sem oftast en ekki er enn búið á. Mikilvægt er að reynt verði að takmarka framkvæmdir á slíkum stöðum og jafnframt að fagaðilar fylgist vel með því raski sem nauðsynlegt er. Dregið hefur úr framkvæmdum í landbúnaði á undanförunum árum og stafar þeim tóftum sem enn eru sýnilegar því ekki jafnmikil hætta og áður af nýbyggingum, framræslu og túnasléttun. Auk vegagerðar og línulagna stafar fornleifum utan heimatúna nú helst hætta af skógrækt og aukinni sumarbústaðabyggð auk þess sem nýbyggingar og framkvæmdir ógna fornleifum. Aukin skógrækt er vaxandi áhyggjuefni fyrir minjavernd á Íslandi og brýnt er að fundnar verði leiðir til að koma í veg fyrir að fornleifar spillist af völdum skógræktar. Skógur eyðileggur þó fornleifar ekki á sama hátt og skurðgröfur. Rætur trjáa sprengja vegghleðslur og afmynda rústir þannig að erfitt verður að átta sig á þeim á yfirborði eða kanna þær með uppgrefti. Það er þó ekkert sem segir að hagsmunir skógræktar og minjavörslu geti ekki farið saman. Fornleifar þekja aðeins brotabrot af heildarflatamáli mögulegs skógræktarlands og ætti að vera auðvelt að sneiða hjá þeim. Slíkt krefst þess aðeins að fornleifastaðir séu þekktir og að skógurinn sé hirtur þannig að hann sái sér ekki sjálfur í tóftir á auðum svæðum. Byggingar sumarbústaða geta valdið miklu alvarlegri spjöllum á fornleifum ef ekki er farið að með gát. Þar gildir hins vegar það sama og með skógrækt. Ef fornleifastaðir eru þekktir á að vera auðvelt að sneiða hjá þeim. Augljóst er að með lágmarkskynningu og viðhaldi geta fornleifastaðir aukið útivistargildi sumarbústaðalanda og því réttara að líta svo á að fornleifar auki verðmæti þeirra, frekar en að þær standi í vegi fyrir framkvæmdum.

Ekki verður tekið tillit til fornleifa á skógræktarsvæðum, sumarbústaðalöndum eða þar sem aðrar framkvæmdir eiga sér stað nema fornleifastaðir hafi verið rannsakaðir á vettvangi og staðsetning þeirra færð inn á kort. Það er þess vegna brýnt að gerðar séu vettvangsathuganir á fornleifum á svæðinu. Skráningarsvæðið sem hér er fjallað um hefur verið byggt frá landnámsöld og er auk þess vettvangur ýmissa atburða bæði í fornsögum

og sögu seinni tíma. Margir athyglisverðir minjastaðir eru á skráningasvæðinu og ljóst að miklu fleiri munu koma fram í dagsljósið við vettvangsathugun. Gera má ráð fyrir að mikið af stöðum sé í hættu og því brýnt að skrá fornleifar á vettvangi svo hægt sé að gera yfirlit um þá.

Í Hvammssveit eru 12 fornleifar friðlýstar. Þessir staðir eru á eftirtöldum svæðum og eru lýsingar á minjum fengnar úr friðlýsingaskrá.²

Jörð/svæði	Friðlýstar minjar
Ásgarður	Forn girðing í túninu nefnd „Lögrjetta.“
Hofakur	Forngirðing í brekkunni fyrir norðan bæinn.
Hvammur	a. forn aflangur hringur suðvestur á túninu nefndur „Lögrjetta.“ b. Virkisbali, svo nefndur, nál. ferhyrnt mannvirki í túninu fyrir ofan og vestan bæinn. c. Rústabunga forn, suður og niður undir túngarði. d. Auðarnaust er svo heitir, leifar af tóft á sjávarbakkanum austanmeginn við útfall Hvammsár. e. Auðartóftir, svo nefndar, hjer um bil 13 faðma upp og vestur frá naustinu.
Magnússkógar	„Silfraskógar“, tóftir og girðingar, þar sem sagt er að bærinn hafi staðið til forna.
Skerðingsstaðir	a. Auðarnaust er svo heitir, leifar af tóft á sjávarbakkanum austanmeginn við útfall Hvammsár. b. Auðartóftir, svo nefndar, hjer um bil 13 faðma upp og vestur frá naustinu.
Sælingsdalstunga	Forn kirkju- og kirkjugarðsrúst fyrir austan hlaðið á neðri bænum.
Sælingsdalur	Bollatóftir, svo kallaðar á Langholti; þær eru á vesturbrún holtsins og er brött brekka fyrir neðan, og undir henni lækjardrag; sem rennur í Sælingsdalsá litlu neðar.

Skyld ber að geta þess að friðlýsingatexti í Skerðingsstaðalandi er samhljóða lýsingu liðar „d“ og „e“ í Hvammslandi. Árið 1990 var friðlýsing minjastaða í Skerðingsstaðalandi ógild. Aftur á móti eru minjar „d“ og „e“ sem friðlýstar eru á Hvammsjörð í raun og veru í landi Skerðingsstaða.³

Í sveitinni má finna fjöldi staða með mikið rannsóknar- og/eða kynningargildi, og mætti taka til leifar selja og eyðibýla sem dæmi. Töluverður fjöldi ferðamanna kemur til Íslands ár hvert. Til þess að dreifa álagi á fjölsóttustu ferðamannastöðum gæti það meðal annars verið ráð að kynna fornleifar í Hvammssveit. Má þar m.a. nefna samkomustaði, s.s. kirkjur, leikvelli, réttir og sundlaugar. Auk þess sem í sveitinni eru ófá sel sem áhugavert væri að rannsaka nánar. Lítið er vitað um seljabúskap til forna og gætu rannsóknir og

² Friðlýsingaskrá, 30–31.

³ Idem, 31.

samanburður á seljum varpað skýrara ljósi búskaparhátt á Íslandi í áranna rás. Hvaða staðir henta best til rannsókna kemur á hinn bóginn best í ljós við fornleifaskráningu á vettvangi.

Það er því lýðum ljóst að svæðið sem hér um ræðir hefur að geyma menningarsögulegar auðlindir sem sjálfsagt er að reyna að nýta til rannsókna, upplýsingar og kynningar. Forsenda þess er hins vegar sú að minjastaðirnir verði skráðir á vettvangi, svo að unnt sé að greina þá og miðla þeim upplýsingum sem tiltækar verða til fólks. Auk þess er mikið magn ritaðra heimilda frá öllum tímum Íslandssögunnar sem tengist svæðinu með beinum og óbeinum hætti sem gefur kost á samtvinnun upplýsinga rit- og efnismenningar.

4. Heimildaskrá

- ÁFÍ 1947:** *Dalasysla. Árbók Ferðafélags Íslands*. Reykjavík, Ferðafélag Íslands 1947.
- ÁFÍ 2011:** *Í dali vestur. Árbók Ferðafélags Íslands*. Reykjavík, Ferðafélag Íslands 2011.
- Árbók 1882:** Sigurður Vigfússon. „Rannsókn í Breiðafjarðardölum og í Þórnesþingi og um hina nyrðri strönd 1881.“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1882*: 60–105.
- Árbók 1889:** Sigurður Vigfússon. „Rannsóknir í Breiðafirði 1889.“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1889*: 1–23.
- Árbók 1893:** Sigurður Vigfússon. „Rannsókn á vestrlandi 1891.“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1893*: 61–73.
- Árbók 1897:** Brynjólfur Jónsson. „Rannsókn í Mýra-Hnappadals- og Snæfellssýslum sumarið 1896.“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1897*: 1–17.
- Árbók 1928:** Þorsteinn Þorsteinsson. „Bærinn Hafratindar.“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1928*: 54–58.
- Árbók 1943–1948:** Kristján Eldjárn. „Eyðibygð á Hrunamannafrétti.“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1928*: 1–43.
- BG:** Jón Þorkelsson og Páll Eggert Ólason. *Bréfabók Guðbrands byskups Þorlákssonar*. Reykjavík, Hið íslenska bókmenntafélag 1919–1942.
- Birna Lárusdóttir. „Mannvist. Sýnisbók íslenskra fornleifa.“ Reykjavík, Opna 2011.
- Bjarni F. Einarsson. *Fornleifaskráning vegna deiliskipulags í landi Lauga í Dalabyggð*. Reykjavík, Fornleifafræðistofan 2003.
- Bjarni F. Einarsson. *Fornleifaskráning vegna deiliskipulags í landi Lauga í Dalabyggð II*. Reykjavík, Fornleifafræðistofan 2016.
- BL:** Björn Lárusson. *The Old Icelandic Land Registers*. W.F. Salisbury þýddi. Lundur, Lund University 1967.
- Breiðfirðingur 56:** Magnús Gestsson. „Kirkjugarður í Sælingsdalstungu.“ *Breiðfirðingur 56*: 7–10.
- Bsk:** *Biskupa sögur gefnar út af hinu íslenska bókmenntafélagi*. I–II. bindi. Kaupmannahöfn, Hið íslenska bókmenntafélag 1858–1878.
- Dagb. WM.** Morris, W. *Dagbækur úr Íslandsferðum 1871–1873*. Árni Á. Árnason þýddi. Reykjavík, Mál og menning, 1975.
- DI:** *Diplomatarium Islandicum eða Íslenskt fornbréfasafn*. I–XV. bindi. Kaupmannahöfn/Reykjavík, Hið íslenska bókmenntafélag 1857–1972.
- Einar Kristjánsson. *Laugar í Dölum*. Reykjavík, 1966.
- FEB:** *Ferðabók Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar um ferðir þeirra á Íslandi árin 1752–1757*. Reykjavík, Haraldur Sigurðsson og Helgi Hálfðánarson 1943.
- FF II:** *Frásögur um fornaldarleifar 1817–1823*. II. bindi. Sveinbjörn Rafnsson bjó til prentunar. Örn og Örlygur, Reykjavík 1983.
- Friðlýsingaskrá:** Ágúst Ó. Georgsson. *Fornleifaskrá. Skrá um friðlýstar fornminjar*. Reykjavík, Þjóðminjasafn Íslands/ Fornleifanefnd, 1990.
- GR III:** Bragi Sigurjónsson (ritstj.). *Göngur og réttir. Hnappadalssýsla - Húnavatnssýsla*. III. bindi. Akureyri, Skjaldborg 1985.
- Guðmundur Ólafsson. *Leitin að týndu lauginni: Sælingsdalslaug*. Rannsóknaskýrslur Þjóðminjasafnsins 1999:5. Reykjavík, Þjóðminjasafn Íslands 1999.

- Indriði Indriðason. *Dagur er liðinn: Ævisaga Guðlaugs frá Rauðbarðaholti*. Reykjavík, Norðri 1947.
- ÍF:** *Íslensk fornrit*. I–XVII. bindi. Reykjavík, Hið íslenska fornritafélag 1935–2002.
- Jarðabók yfir Dalasýslu 1731*. Magnús Már Lárusson sá um útgáfu. Reykjavík, Sögufélagið 1965.
- Jarðabréf:** *Jarðabréf frá 16. og 17. öld. Útdrættir*. Gunnar F. Guðmundsson bjó til prentunar. Kaupmannahöfn, Hið íslenska fræðafélag 1993.
- JÁM VI:** *Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns. Dala- og Barðastrandasýsla*. VI bindi. Kaupmannahöfn, Hið íslenska fræðafélag 1938.
- JJ:** Johnsen, J. *Jarðatal á Íslandi*. Kaupmannahöfn: [Án útgefanda], 1847.
- KK II:** Kålund, K. *Íslenskir sögustaðir. Vestfirðingafjórðungur*. II. bindi. Reykjavík, Örn og Örlygur 1984.
- Mannlíf og mórar í Döllum*. Magnús Gestsson. Hafnarfjörður, Skuggasjá 1972.
- Minningb. MF:** Gestur Magnússon. *Minningabók Magnúsar Friðrikssonar frá Staðarfelli*. Reykjavík, Hlaðbúð 1957.
- PP:** Sveinn Níelsson. *Presta tal og prófaste á Íslandi*. Kaupmannahöfn, Hið íslenska bókmenntafélag 1869.
- Skýrsla FÍ III:** *Skýrsla um Forngripasafn Íslands í Reykjavík*. III. bindi. Sigurður Vigfússon. Kaupmannahöfn, Hið íslenska bókmenntafélag 1881.
- SSD:** *Dalasýsla: Sýslu- og sóknalýsingar Hins íslenska bókmenntafélags 1839–1855*. Reykjavík, Sögufélag/Örnefnastofnun Íslands 2003.
- StSÍ:** *Safn til sögu Íslands og íslenzkra bókmennt*. VI. bindi. Kaupmannahöfn, Hið íslenska bókmenntafélag 1856–1939.
- Sturl:** *Sturlunga saga*. I.–II. bindi. Jón Jóhannesson, Magnús Finnbogason og Kristján Eldjárn sá um útgáfuna. Reykjavík, Sturlungaútgáfan 1946.

Óprentaðar heimildir

- AM 263 fol:** Máldagabók, 1598. Kaupmannahöfn og Reykjavík, Arnarnagænske samling.
- Dagb. OV:** Dagbók Orra Vésteinssonar. Óútgefin dagbók Orra Vésteinssonar. Rannsókn á Dómhringum, 1990. Varðveitt á Fornleifastofnun Íslands.
- Danskar bæjateikningar 1912:** Uppmælingar Dana á þorpum og bæjum frá árunum 1902–1920. Akranes: Landmælingar Íslands.
- Dómhringar VI:** Adolf Friðriksson og Orri Vésteinsson. *Dómhringar VI. Hringminjar á Vesturlandi*. Óútgefin skýrsla um fornleifaskráningu dómhringa, 1991. Varðveitt á Fornleifastofnun Íslands.
- Dómhringir I:** Adolf Friðriksson og Orri Vésteinsson. *Dómhringar I. Skrá um dómhringa á Vesturlandi*. Óútgefin skýrsla um fornleifaskráningu dómhringa, 1991. Varðveitt á Fornleifastofnun Íslands.
- Hkort:** Dönsku herforingjaráðskortin 1905–1915. Sótt 24. apríl 2017 af <http://islandskort.is/is/category/list/29>
- Landamerkjabréf:** Dalasýsla – Landamerkjabók 1883–. Reykjavík, Þjóðskjalasafn Íslands
- Lbs. 108, 4to:** Kirkna og klaustraskjöl 1315–1643, ásamt fleiri samtíningum. Reykjavík, Landsbókasafn Íslands.
- Túnakort 1917:** Túnakort Hvammssveitar. Reykjavík: Þjóðskjalasafn Íslands.
- Vísitasúbók Brynjólfs biskups um Vestfirðingafjórðung 1639–1671*. Þjóðskjalasafn Íslands.

- ÞÞ-008a:** Þjóðháttaskráning Þjóðminjasafn Íslands. Svör við spurningaskrá nr. 008a: Fráfærur. Reykjavík, Þjóðminjasafn Íslands. Hlaðið niður af Sarpi: Menningarsögulegt gagnasafn.
- ÞÞ-46:** Þjóðháttaskráning Þjóðminjasafn Íslands. Svör við spurningaskrá nr. 46: Vegagerð. Vegir og vegagerð. Reykjavík, Þjóðminjasafn Íslands. Hlaðið niður af Sarpi: Menningarsögulegt gagnasafn.
- ÞÞ-47:** Þjóðháttaskráning Þjóðminjasafn Íslands. Svör við spurningaskrá nr. 47: Þéttbýli. Lifnaðarhættir í þéttbýli. Uppvaxtarár. Reykjavík, Þjóðminjasafn Íslands. Hlaðið niður af Sarpi: Menningarsögulegt gagnasafn.
- ÞÞ-81:** Þjóðháttaskráning Þjóðminjasafn Íslands. Svör við spurningaskrá nr. 81a: Rúst. Aukaspurningar um rústir. Reykjavík, Þjóðminjasafn Íslands. Hlaðið niður af Sarpi: Menningarsögulegt gagnasafn.
- Ö-Ásgarður:** Örnefnaskrá Ásgarðs. Einar Kristjánsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.
- Ö-Ásgarður Aths.:** Ásgarður. Athugasemdir. Ásgeir Bjarnason skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.
- Ö-Gerði:** Örnefnaskrá Gerðis. Einar Kristjánsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.
- Ö-Gerði Svör:** Gerði. Spurningar og svör. Einar Kristjánsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum 1979.
- Ö-Glerárskógar:** Örnefnaskrá Glerárskógar. Einar Kristjánsson og Geir Sigurðsson skráðu. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.
- Ö-Glerárskógar Aths.:** Glerárskógar. Athugasemdir. Sigríður Jóhannsdóttir skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum 1981.
- Ö-Glerárskógar Svör:** Glerárskógar. Spurningar og svör. Geir Sigurðsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.
- Ö-Hofakur:** Örnefnaskrá Hofakurs. Geir Sigurðsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.
- Ö-Hólar:** Örnefnaskrá Hóla. Einar Kristjánsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.
- Ö-Hólar Svör:** Hólar. Spurningar og svör. Eðvaldína Kristjánsdóttir skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum 1979.
- Ö-Hóll EK:** Örnefnaskrá Hóls. Einar Kristjánsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.
- Ö-Hóll ÞK:** Örnefnaskrá Hóls. Þórður Kristjánsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum 1955.
- Ö-Hvammur:** Örnefnaskrá Hvamms. Magnús Friðriksson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum 1940.
- Ö-Ketilsstaðir GS:** Örnefnaskrá Ketilsstaða. Geir Sigurðsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.
- Ö-Ketilsstaðir MH:** Örnefnaskrá Ketilsstaða. Magnús Halldórsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum 1986.
- Ö-Ketilsstaðir Aths.:** Ketilsstaðir. Athugasemdir og viðbætur. Steinunn Magnúsdóttir og Magnús Halldórsson skráðu. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum 1986.
- Ö-Knarrarhöfn:** Örnefnaskrá Knarrarhafnar. Geir Sigurðsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.

- Ö-Knarrarhöfn Svör:** Knarrarhöfn. Spurningar og svör. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.
- Ö-Kýrrunnarstaðir:** Örnefnaskrá Kýrrunnarstaða. Geir Sigurðsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.
- Ö-Kýrrunnarstaðir Aths.:** Kýrrunnarstaðir. Athugasemdir og viðbætur. Leifur Grímsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.
- Ö-Laugar:** Örnefnaskrá Lauga. Einar Kristjánsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.
- Ö-Laugar Svör:** Laugar. Svör og spurningar. Einar Kristjánsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum 1979.
- Ö-Leysingjastaðir:** Örnefnaskrá Leysingjastaða. Einar Kristjánsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.
- Ö-Leysingjastaðir Svör:** Leysingjastaðir. Svör við spurningum. Einar Kristjánsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.
- Ö-Magnússkógar:** Örnefnaskrá Magnússkóga. Geir Sigurðsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.
- Ö-Magnússkógar Aths.:** Magnússkógar. Athugasemdir og viðbætur. Magnús Halldórsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum 1986.
- Ö-Rauðbarðaholt AG:** Örnefnaskrá Rauðbarðaholts. Ari Gíslason skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.
- Ö-Rauðbarðaholt GS:** Örnefnaskrá Rauðbarðaholts. Geir Sigurðsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.
- Ö-Rauðbarðaholt II:** Örnefnaskrá Rauðbarðaholts. Indriði Indriðason skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum 1947.
- Ö-Skarfsstaðir:** Örnefnaskrá Skarfsstaða. Geir Sigurðsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.
- Ö-Skerðingsstaðir:** Örnefnaskrá Skerðingsstaða. Geir Sigurðsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.
- Ö-Sælingsdalstunga:** Örnefnaskrá Sælingsdalstungu. Einar Kristjánsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.
- Ö-Sælingsdalstunga Svör:** Sælingsdalstunga. Svör við spurningum. Einar Kristjánsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.
- Ö-Sælingsdalur:** Örnefnaskrá Sælingsdals. Einar Kristjánsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.
- Ö-Sælingsdalur Svör:** Sælingsdalur. Spurningar og svör. Einar Kristjánsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum 1979.
- Ö-Teigur:** Örnefnaskrá Teigs. Geir Sigurðsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.
- Ö-Teigur Svör:** Teigur. Svör við spurningum. Einar Kristjánsson skráði. Reykjavík, Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum á.á.

Vefheimildir

Kortavefsjá MÍ: Minjastofnun Íslands. Kortavefsjá. Sótt 24. apríl af <https://www.map.is/minjastofnun/>